

İki kere öldürülen adam: Gaylân ed-Dımaşkî ve iktidarın kaderle imtihanı

Mustafa Yeneroğlu, 21/06/2026

<https://www.karar.com/gorusler/iki-kere-oldurulen-adam-gaylan-ed-dimaski-ve-iktidarın-kaderle-imtihani-2055087>

İstanbul Milletvekili Mustafa Yeneroğlu, önce bedeni sonra hafızası hedef alınan Gaylân ed-Dımaşkî'nin hikâyesini anlatıyor; zulmü kaderle açıklayan iktidarların yalnızca özgür düşünceden değil, insanı sorumlu bir varlık olarak gören anlayıştan da neden korktuğunu ortaya koyuyor.

Hicrî 125 (M.S. 743) yılına yaklaşırken Şam'da, Bâb el-Ferâdîs "Cennet Kapısı" denilen kuzey sur kapısının önünde bir kalabalık toplanmıştı. Kapının altında, az sonra idam edilecek, elleri ve ayakları kesilmiş bir adam vardı; bazı rivayetlere göre, son sözünü söyleyemesin diye dili de kesilmişti. Yanında, bir zamanlar adaletiyle ünlü Halife Ömer b. Abdülaziz'in muhafızlığını yapmış olan müridi Sâlih b. Süveyd duruyordu, o da asılacaktı.

İnfazı emreden, dönemin güçlü hükümdarı Hişâm b. Abdülmelik'ti. Asılan adamın adı Gaylân ed-Dımaşkî'ydi. Suçu bir isyan, suikast ya da ihanet değildi. Suçu, tek bir cümleydi: "İnsan, yaptığından kendisi sorumludur."

Bugün bize sıradan bir hakikat gibi görünen bu cümle, sekizinci yüzyıl Şam'ında bir adamın hayatına mal oldu. Çünkü o cümlenin arkasında, düzeni sarsabilecek bir cümle gizliydi: Eğer insan yaptığından sorumluyorsa, halife de yaptığından sorumludur ve zulüm "Allah böyle takdir etti" diyerek meşrulaştırılmaz.

ŞAM'IN KÂTİBİ, SARAYIN İÇİNDEKİ YABANCI

Gaylân ed-Dımaşkî'nin hayatına dair elimizdeki bilgiler sınırlı ve yer yer tartışmalıdır. Tam adıyla Ebû Mervân Gaylân b. Müslim, nisbesiyle el-Kıbtî ed-Dımaşkî, muhtemelen Mısırlı bir Kıptî ya da Himyer'in Kıbt koluna mensup bir aileden geliyordu. Her halükârda Arap aristokrasisinin dışında, mevâlî (azatlı) tabakasına mensuptu. Babasının Emevî hanedanına bağlı bir azatlı (yani köleliği sona erdirilmiş kimse) olduğu aktarılır. Kendisi ise Şam'da, imparatorluğun kalbinde, devlet kâtipliği yapıyordu.

Kaynaklar onu, Abdülmelik b. Mervân'ın oğlu Saîd'e öğretmenlik yapacak kadar saraya yakın gösterir. Daha da önemlisi, sonradan "İslâm'ın en âdil halifesi" diye anılacak olan Ömer b. Abdülaziz onu yanına almış, vaazlarını dinlemiş ve bazı reformlarda ona dayanmıştı.

ADALET SÖZ DEĞİL, EYLEMDİR

Ömer b. Abdülaziz halifeliği döneminde saray, Gaylân'a makam ve gelir getirecek mevkiler arasında tercih hakkı tanıdığına, onun seçimi kim olduğunu tek başına anlattı: O, kazanç getiren bir göreve değil, "reddü'l-mezâlim" denilen işe (yani devletin

gasp ettiği malların, haksızlıkların, zorla alınmış mülklerin sahiplerine iadesine) talip oldu.

Câbirî'nin naklettiği bir sahne, bu tercihin ne anlama geldiğini gösterir. Gaylân, devlet adamlarından birinin zorla el konmuş mallardan oluşan hazinesini meydana çıkarttırır ve halka şöyle seslenir: “Gelin, hainlerin malına gelin. Gelin, zalimlerin malına gelin. İşte bunlar, onların malları; oysa insanlar açlıktan ölüyor.”

Nitekim sonraki gelenek, Gaylân ve onun gibi düşünenleri “ehl-i adl”, yani “adalet ehlî” diye anacaktır. Madem zulüm Allah’ın takdiri değil yöneticinin tercihiyse, halk ona boyun eğmek zorunda değildir.

ZULÜM ALLAH’TAN MI GELİR?

Gaylân’ın bütün dramı, bugün bize teknik bir akaid meselesi gibi görünen tek bir soruda düğümlenir: İnsanın fiillerini yaratan kimdir? Emevî sarayının resmî cevabı nettir. Her şey (iyi ve kötü, adalet ve zulüm) Allah’ın ezeli takdiriyle olur. Bu görüşe “cebr”, yani zorlama akidesi denir. Saray uleması bunu açıkça siyasete şöyle tercüme ediyordu: “Yeryüzü Allah’ındır, onu halifesine emanet etmiştir; Allah’ın takdir ettiğini hiç kimse değiştiremez.”

Mantık basit ve ürkütücüydü. Eğer halifeyi tahta Allah oturttuysa, ona itaatsizlik Allah’a isyandır; eğer zulüm Allah’ın takdiriyle, zalime karşı çıkmak kadere karşı çıkmaktır. Kader inancı, böylece iktidar tarafından siyasal sorumluluğu ortadan kaldıran bir yoruma dönüştürülerek mazlumu susturan, zalimi ise sorumluluktan kurtaran bir itaat ideolojisine dönüşmüştü.

Gaylân’ın ve ondan önce Basra’da bu yolu açan Ma’bed el-Cühenî’nin itiraz ettiği tam da buydu. Ma’bed, Emevî emîrlerinin haksız fiillerinin Allah’ın takdiri olmadığını söyleyen ilk Basralı sestti. Kaynaklarda anlatılan bir sahne, bu itirazın siyasi yükünü gösterir. Ma’bed, bir arkadaşıyla birlikte devrin en saygın âlimi Hasan-ı Basrî’nin meclisine gelir ve sorar: “Bu emîrler kan döküyor, halkın malını gasbediyor, sonra da ‘Bizim fiillerimiz ancak Allah’ın takdiriyledir’ diyorlar; ne dersin?” Hasan’ın cevabı, sonradan Gaylân’ı darağacına götürecek bütün meseleyi tek cümlede toplar: “Allah’ın düşmanları yalan söylüyor.”

Onlara “Kaderiyye” dendi; ama savundukları şey, adın çağrıştırdığının tersine, kaderin değil sorumluluğun ve hürriyetin teolojisiydi. İnsan kendi fiilinin failidir; öyleyse sorumludur; öyleyse hesaba çekilebilir. Ve bu ilke yöneticiyi de kapsar. Gaylân’dan günümüze ulaşan tek metin olan Ömer b. Abdülaziz’e yazdığı mektupta da meseleyi tam bir adalet sorgusu olarak kurar. İbnü’l-Murteâ’nın aktardığı satırlar şöyledir: “*Baktım, gördüm, inceledim ey Ömer! Yaptığını ayıplayan, ayıpladığını yapan bir hakîm hiç gördün mü? Kullarına güçlerinin üstünde yük yükleyen, sonra da itaat ettikleri için onlara azap eden bir merhametli gördün mü? İnsanları zulme ve kötülüğe teşvik eden bir âdil gördün mü?*”

Bu satırların inceliği, ilahî adaleti bir mantık zincirine bağlamasındadır: Âdil bir Tanrı, insanı yapmaya mecbur ettiği bir fiilden ötürü cezalandırmaz; öyleyse insan o fiilde özgürdür. Ama aynı mantık, iktidara doğru da uzanır. Çünkü “zulmü kim yaratıyor?” sorusunun cevabı “Allah değil, insan yaratıyor” ise, o zaman sarayın “biz sadece kaderi uyguluyoruz” savunması da çöker.

Modern araştırmacılar burada çarpıcı bir paralelliğe işaret eder: Gaylân’ın çağdaşı, aynı Şam’da, aynı Emevî bürokrasisinin içinde yaşayan Hristiyan ilahiyatçı Şamlı Yuhanna da (sonradan Doğu kilisesinin azizi sayılan adam) tam bu yıllarda irade özgürlüğü üzerine yazıyordu; iki dinin iki düşünürünün insanın sorumluluğunu birbirine yakın kelimelerle savunması, aynı şehrin entelektüel havasından besleniyordu. Ne var ki bu benzerlik, Gaylân’ın kendi devrinde bir suçlamaya dönüştürülmüştü: Emevî tarafının fakihî Evzâî, Kaderîlerin bu fikri Hristiyanlardan devşirdiğini öne sürerek onları itibarsızlaştırmaya çalışıyordu. Tarihin tuhaf bir cilvesiyle, biri aziz oldu; öteki idam edildi.

İKTİDAR MİRAS DEĞİL, EMANETTİR

Gaylân’ın hürriyet anlayışı yalnızca teolojik değildi; modern siyasal kavramlarla ifade edersek, bu düşüncenin anayasal nitelikte bir sonucu vardı. Dönemin yerleşik kabulü, hilafetin Kureyş kabilesinin tekelinde olduğuydu; iktidar, soy yoluyla devralınan bir mirastı. Gaylân bunu reddetti. Ona göre imamet ne Kureyş’in tekelindeydi ne de bir hanedanın mülküydü. Kaynakların aktardığına göre o, “Kitap ve Sünnet’e göre hareket eden herkesin” (Arap olsun olmasın, soylu olsun olmasın) imam olabileceğini ve bu imametın ancak “bütün ümmetin icmâsiyle”, yani toplumun ortak rızasıyla kurulabileceğini savunuyordu. Dahası; Kitap ve Sünnet’e göre yönetmeyen, yani hukuktan sapan yöneticinin azledilebileceğini söylüyordu.

Bu fikirlerin, kendisini Allah’ın yeryüzündeki gölgesi ilan eden bir hanedan için ne anlama geldiğini tahmin etmek zor değildir. Gaylân’ın özgür irade teolojisi ile seçime, rızaya ve azle dayalı iktidar tasavvuru, aynı madalyonun iki yüzüydü. Birini kabul eden, ötekini de kabul etmek zorundaydı. Saray ikisini birden reddetti.

BÂB EL-FERÂDÎS’TE BİR SABAH

Gaylân’ın sonu, göstermelik bir muhakeme ile geldi. Hişâm b. Abdülmelik onu, dönemin en sert kader-karşıtı hukukçusu Evzâî’nin huzurunda sorgulattı. Evzâî, Gaylân’a kendi ilkesiyle çelişmeden cevaplayamayacağı sorular yöneltti. Taberî’nin kaydettiği bir başka rivayette sorgucu Meymûn b. Mihrân’dır ve diyalog şöyledir: Gaylân sorar, “Allah, kendisine isyan edilmesini diledi mi?”; muhatabı karşılık verir, “Peki Allah dilemeden mi O’na isyan edildi?” Gaylân susar. Bu “susturulma” sahnesinin tarihî gerçekliği tartışmalıdır; büyük ihtimalle sonradan, mağlubu küçük düşürmek için biçimlenmiş bir anlatıdır. Kesin olan ise sonucudur.

Hişâm, Gaylân’ın ve müridi Sâlih b. Süveyd’in Bâb el-Ferâdîs’ten asılmasını emretti. İnfazın ardından Gaylân’ın Kaderî takipçilerini topraklarından sürdü; onları Kızıldeniz’in

ortasındaki ıssız Dahlak adalarına gönderdi. Yani cezalandırılan yalnızca bir kişi değil, bir fikirdi.

Bu, bir eşikti: Devlet artık yalnızca isyancıyı değil, “yanlış” düşüneni de cezalandırıyordu. Emevîler isyancı ile sapkını ayırıyordu; isyancı doğrudan öldürülürken, sapkına bir tür muhakeme yapılır, fikrini geri alması için fırsat verilir, sonra çarmıha gerilirdi. Gaylân âsi değildi; eli silah tutmamıştı; suçu tamamen fikrîydi.

BİR FİKİR ASILMAZ

Devletin bir adamı asması, bir fikri asmaya yetmedi. Gaylân’ın idamından yalnızca bir yıl sonra, 744’te, Şam’da bir saray darbesi yaşandı ve tahta, tarihe “Yezîd III” diye geçen Yezîd b. Velfîd çıktı. Onu iktidara taşıyanlar, kaynaklarda doğrudan “Gaylânîyye”, yani Gaylân’ın yolundan gidenler, diye anılan Şamlı Kaderîlerdi; Gaylân artık bir fikrî mektebin adıydı. Yezîd’in tahta çıkar çıkmaz verdiği söz ise bu yazının başında anlattığımız sahnenin neredeyse aynısıydı: Kitap ve Sünnet’e göre yöneteceğini ve haksız yere alınmış malları sahiplerine iade edeceğini ilan etti. Gaylân’ın bir zamanlar, Şam meydanında açtırdığı “zalimlerin hazinesi”, bir halifenin resmî programına dönüşmüştü.

Bu iktidar kısa ömürlü oldu; Yezîd III birkaç ay sonra öldü, Emevî hanedanı da çok geçmeden tarihten silindi. Ama bir şey değişmişti: Asılan adamın fikri, onu asanların sarayına kadar yürümüştü. Belki de tam bu yüzden, Gaylân’ı bir kez öldürmek yetmeyecekti.

Gaylân’ın hikâyesini benzersiz kılan, yalnızca nasıl öldüğü değil, öldükten sonra başına gelenlerdir. Çünkü Gaylân iki kere öldürüldü. İlkinde bedeni ortadan kaldırıldı, ikincisinde ise hafızası.

Sorun şuydu: Gaylân bir sapkın olarak idam edilmişti. Peki hangi sapkınlıkla? Onu darağacına götüren resmî suçlamanın adı “Kaderîlik”ti; yani iktidarın kendisini dokunulmaz kılmak için dayattığı “her şey Allah’ın takdiridir” akidesini reddetmesiydi.

Nitekim onu sorgulayan fakih Evzâî’nin verdiği idam hükmü de bizzat bu “kaderî sapkınlık” gerekçesine dayanıyordu. Ama işte çelişki tam buradaydı: Bu “sapkın”, dönemin en saygın âlimleriyle, yani Hasan-ı Basrî, Mekhûl eş-Şâmî, Meymûn b. Mihrân, hatta âdil halife Ömer b. Abdülaziz ile aynı meclislerde oturmuştu. Sonraki yüzyılların yazarları için bu, çözümlenmesi gereken bir utançtı. Eğer Gaylân baş sapkınsa, onunla ilişki kuran bütün o saygın isimler de mi lekeliydi? Çözümleri, Gaylân’ı yavaş yavaş bu çevreden silmek oldu.

Çağdaş tarihçi Steven Judd, bu silme işleminin parmak izlerini ortaya koyar. İbn Sa’d, diğerlerine göre daha eski tarihli olan eserinde Gaylân ile Meymûn b. Mihrân arasında geçen bir yazışma kayıtlıdır. Sonraki yazarlar, İbn Asâkir, Zehebî, Mizzî, İbn Hacer ise İbn Sa’d’ı kaynak göstererek bu pasajı neredeyse kelimesi kelimesine aktarırlar; ama hepsi, tek bir şeyi, Gaylân’ın adını metinden çıkarırlar. Saygın Meymûn, sapkın Gaylân’la temasından böylece “arındırılmış” olur.

Üstelik onu mahkûm eden etiketin kendisi de muğlaktı. Gaylân yalnızca “Kaderî” diye anılmadı; heresiografi (yani mezhepler ve sapkınlıklar literatürü) kaynakları onu aynı zamanda “Mürciî” olarak da damgalar. (Mürchie, büyük günahkârın imanı hakkındaki nihaî hükmü insanlara değil, Allah’a bırakan anlayışın adıdır.) İlk bakışta tuhaf bir terkip gibi görünse de, bu iki etiketi birleştiren ortak bir mantık vardır: ne zalimin zulmü kadere yazılabilir ne de iktidar muhalifini “kâfir” ilan etme yetkisini kendinde görebilir; son söz Allah’ındır. Asıl dikkat çekici olan ise: aynı damga yalnızca Gaylân’a vurulmadı. Sonraki gelenek aynı etiketi Ebû Hanîfe’ye, hatta kimi tasniflerde Mâlik ve Şâfiî’ye, yani Sünnî hukukun kurucu imamlarına da yöneltti. Ortodoksinin sınırı çoğu zaman fikrin içinde değil, o sınırı sonradan çizen kalemdeydi: aynı söz, kimin söylediğine göre “mezhep” ya da “bid’at” olabiliyordu.

Heresiografi bu silme işini yüzyıllar boyunca sürdürdü. Eş’arî’den Bağdâdî’ye, oradan Şehristânî’ye uzanan zincirde Gaylân giderek yalnızlaştırıldı; saygın isimlerin yanından çıkarıldı, giderek daha marjinal isimlerin arasına yerleştirildi ve nihayet tek başına bir “baş bid’atçı”ya dönüştürüldü. İşte, ikinci ölüm budur.

BUGÜNE DÜŞEN GÖLGE

Gaylân ed-Dımaşkî’nin hikâyesi, on üç asır öncesinden bugüne iki soruyu önümüze koyuyor.

Birincisi, sorumluluk sorusudur. Gaylân’ın hasımları “her şey kaderdir” diyordu. Bu cümle, masum bir tevekkül ifadesi değil, zulmü failsiz bırakan bir sigortaydı. Gaylân buna karşı çıktı. İnsanın özgürlüğünü savunmak, onu sorumlu kılmaktı; sorumlu kılmak ise, ona hesap sorma hakkını geri vermektir.

İkinci soru ise hafızaya ilişkindir. Toplumlar, geçmişlerindeki rahatsız edici fikirleri ne yapar? Onları tartışır mı, yoksa unutturur mu? Gaylân’ın “ikinci ölümü” bize gösteriyor ki, en etkili sansür bazen darağacında değil, tarih kitaplarında gerçekleşir.

Bugün İslâm düşünce geleneğine baktığımızda, gördüğümüz tablo çoğu zaman bu redaksiyonun sonucudur; kenara itilmiş, etiketlenmiş, karikatürize edilmiş seslerin boşalttığı bir alan. Gaylân’ı yeniden okumak, yalnızca tarihi bir haksızlığı düzeltmek değildir. Aynı zamanda kendi geleneğimizin içinde, hürriyetin, sorumluluğun ve hesap verebilir iktidar fikrinin sandığımızdan çok daha eski köklere sahip olduğunu yeniden hatırlamaktır.

Gaylân idamının üzerine on üç asır geçti. Bugün isimler değişti, rejimler değişti, kullanılan kavramlar değişti. Ama sınırsız iktidarı, hesap vermekten kaçınmayı ve hatta zulmü kaderle, zorunlulukla ya da devlet aklıyla açıklama çabası değişmedi. Gaylân’ın hikâyesi bu yüzden yalnızca geçmişe ait değildir. O, her çağda iktidara aynı soruyu yöneltir: Eğer insan yaptıklarından sorumlu değilse adalet nasıl mümkündür? Sorumluysa, bir iktidar kendisini bu sorumluluğun dışında nasıl görebilir?

***Mustafa Yeneroğlu, İstanbul Milletvekili.**